

УДК 32-027.21(477)

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ І ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**PECULIARITIES OF UKRAINIAN POLITICAL PROCESSES IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIC AND POST-COMMUNIST TRANSFORMATIONS****Приходько С. М.,**кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних і соціальних
дисциплін, Полтавська державна аграрна
академія (Україна, Полтава),
e-mail: almazny@ukr.net,ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9755-5368>**Макарець С. В.,**кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних і соціальних
дисциплін, Полтавська державна аграрна
академія (Україна, Полтава),
e-mail: 1974svitlanam@gmail.com,ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6844-261X>**Prykhodko S. M.,**Ph.D. in Political Science, Associate Professor,
Humanitarian and Social Disciplines Department,
Poltava State Agrarian Academy (Ukraine,
Poltava), e-mail: almazny@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9755-5368>**Makarets S. V.,**Ph.D. in History, Associate Professor,
Humanitarian and Social Disciplines Department,
Poltava State Agrarian Academy (Ukraine,
Poltava), e-mail: 1974svitlanam@gmail.com,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6844-261X>

Метою дослідження є характеристика політичних процесів та визначення особливостей функціонування політичної системи сучасної України у контексті теорій посттоталітарних демократичних трансформацій, прийнятих у політичній науці. *Методологія дослідження* ґрунтується на принципах системності, діалектики, достовірності, логічності. Використано методи системного аналізу, діалектичний, порівняльний, синтезу, структурно-функціональний, узагальнення. *Основні висновки*: Політичні процеси сучасної України загалом відповідають особливостям посткомуністичних трансформацій. Політична трансформація в Україні відбувається у нелінійній формі з певними суперечностями, що не дає можливості визначити її політичний режим як демократичний у класичному тлумаченні.

Ключові слова: політична система, політична трансформація, демократизація, перехідні режими, консолідована демократія, політична еліта.

The purpose of the study is to characterize the political processes and to determine the peculiarities of the functioning of the political system of modern Ukraine in the context of the theories of post-totalitarian democratic transformations adopted in political science. *The methodology* of the research is based on the principles of systematic, dialectics, reliability, logic. Methods of system analysis, dialectic, comparative, synthesis, structural and functional, generalization are used. *Main Conclusions*: The political processes of modern Ukraine in general correspond to the peculiarities of post-communist transformations. Political transformation in Ukraine takes place in a non-linear form with some contradictions, which makes it impossible to define its political regime as democratic in the classical interpretation.

Keywords: political system, political transformation, democratization, transitional regimes, consolidated democracy, political elite.

Важливою характеристикою розвитку світового співтовариства у кінці XX – на початку XXI століть є демократизація політичних систем у різних країнах. В її основі лежать процеси якісних трансформацій, пов'язаних з переходом від недемократичних політичних режимів до демократичних. Такі переходи не є лінійним рухом із наперед запланованим позитивним результатом, оскільки кожна країна має свої, притаманні тільки їй, властивості. Так, зокрема, в колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, колишнього СРСР мали місце посткомуністичні трансформації зі своїми специфічними характеристиками. Фактично у кожній із зазначених країн були різні «стартові» умови початку демократичних трансформацій. Крім того, як свідчить практика, посткомуністичні переходи мають різні вектори своєї спрямованості. Подолання тоталітаризму в них зовсім не означає побудову демократії. З цієї точки зору вчені розрізняють процеси демократизації і власне сформування самої демократії. В деяких країнах, крім цього, відбувається становлення нової державності, що також впливає на демократичні зміни. Досить показовим у цьому контексті є приклад України, розвиток якої поєднав усі вказані процеси.

Процес наукового дослідження трансформацій відображає складний і суперечливий характер їхньої практичної реалізації. Трансформаційний напрям у сучасній політичній науці був започаткований Д. Растоу [9], який розкрив зміст процесів демократизації, відрізнивши їх від функціонування вже сформованої демократії. Серед дослідників, які займалися аналізом посттоталітарних, слід відзначити А. Пшеворського [8], С. Хантінгтона [10], Х. Лінца і А. Степана [5]. Особливості посткомуністичних переходів спричинили докладне вивчення їхньої специфіки. Цей аспект трансформаційного напрямку є предметом дослідження З. Бжезінського [1], Т. Карозерса [2], А. Мельвіля [6]. Аналіз особливостей політичних процесів України в контексті посттоталітарних трансформацій здійснений у публікаціях А. Колодій [3; 4], Ю. Шайгородського [11] та колективній монографії за редакцією С. Пирожкова [7].

За наявності значної кількості досліджень є потреба зіставлення посткомуністичних і посттоталітарних трансформацій для виявлення спільних і відмінних рис. Це необхідно зробити також для визначення чітких критеріїв аналізу зазначених процесів. Такий підхід дає можливість більш докладно підійти до аналізу трансформацій в конкретно взятій країні і відзначити, в разі потреби, оптимальні для неї шляхи побудови демократії. Зокрема, це стосується України, де трансформаційні зміни мають свою специфіку, відмінну навіть від інших постсоціалістичних країн.

Отже, метою даної публікації виявлення особливостей політичних процесів та визначення сутнісних характеристик моделі демократії, властивих для сучасної України у контексті класичних теорій посттоталітарних та посткомуністичних трансформацій.

Аналіз демократичних трансформацій слід здійснювати на засадах системного підходу. Їхня

змістовна сутність полягає не стільки у заміні чинної влади, способів і методів її формування і функціонування, а насамперед у суттєвому перетворенні політичної системи. Тобто, трансформація стосується не лише органів державної влади, а також усіх політичних інститутів, політичних процесів, політичної ідеології. Системний аналіз демократичного переходу передбачає з'ясування його основних етапів. Це створює умови для ґрунтовнішого відзначення якісних аспектів його розвитку. Структуризацію переходів розробили вчені-транзитологи, спираючись на зразки їх практичної реалізації в різних країнах. Варто зазначити, що тривалий час у науковому середовищі «домінувало лінійне, векторне уявлення про магістральні тенденції сучасного політичного розвитку». А «глобальна демократизація сприймалася як головний (і чи не єдиний) напрям світової динаміки» [6, с. 64]. В основі такого розуміння світового процесу знаходилася позиція С. Хантінгтона, висловлена ним у праці «Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX століття». Вчений тлумачив процес посттоталітарних трансформацій як «сукупність переходів від недемократичних політичних систем до демократичних, які відбуваються протягом певного часу, якщо кількість таких переходів є більшою, ніж кількість переходів, здійснених протягом того ж часу у зворотному напрямі» [10, с. 26]. Відповідно до лінійного підходу визначалися етапи демократизаційних змін, згідно з якими «всім «перехідним» країнам неминуче треба буде пройти через типологічно єдині фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, демократична консолідація» [6, с. 64].

У цьому ж контексті висловив своє бачення щодо періодизації ще один класик трансформаційного напрямку Д. Растоу. Він, зокрема, запропонував такі складові. Підготовча фаза характеризується поляризацією суспільно-політичних сил, що борються за владу, а також загостренням конфлікту між правлячою і опозиційною силами. На етапі прийняття рішень досягається згода між ними щодо демократичних правил політичної гри та здійснюється їх закріплення на правовому рівні. Фаза звикання зумовлюється остаточним закріпленням демократичних інститутів і процедур у політичному житті даного співтовариства, коли демократичні процеси стають незворотними. Демократизація має бути природним процесом і поєднувати як консенсус, так і конкурентну боротьбу [9, с. 10-12].

Інший дослідник А. Пшевортський виділив два етапи переходу: лібералізацію і демократизацію. Лібералізація характеризується виникненням окремих суперечностей і визріванням розколу в авторитарному правлячому таборі, який поділяється на прихильників твердої лінії і пом'якшення режиму. У суспільстві поширюється плюралізм, зростає рівень свободи. Формуються незалежні інститути громадянського суспільства. На етапі демократизації відбувається інституційне закріплення принципів і норм демократії. Всі сторони попереднього

конфлікту погоджуються на демократичні правила гри. В результаті вільних виборів до влади може прийти вчорашня опозиція. Таким чином, усі політичні сили отримують можливість цілком легітимно здобути владу [8, с. 99-101, с. 108].

Органічним підсумком послідовної реалізації зазначених етапів, на думку вчених-транзитологів, мала стати побудова консолідованої демократії. За її умов «вдається забезпечити згоду основних політичних сил природним шляхом, без насилля і примусу. Для цього демократія має створити таку систему соціальних інститутів, які відкривають перед усіма політичними силами перспективи рівного і справедливого змагання за переваги виборців» [8, с. 12]. Консолідована демократія має такі складові. «На рівні поведінки жоден суб'єкт політики не прагне ліквідувати демократичний режим. З точки зору ціннісних орієнтацій більшість громадян переконана, що навіть в умовах суворих криз найбільш дієвими засобами розв'язання проблемних ситуацій є демократичні процедури. У конституційному розумінні консолідована демократія означає повагу громадян до демократичних правил гри». «З консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному, інституційному та навіть психологічному житті, а також політичних розрахунках задля досягнення успіху» [5, с. 196]. Реалізації завдань побудови консолідованої демократії не в останню чергу залежить від здатності влади «працювати, щоб розв'язати проблеми, які стоять перед суспільством, і не використовувати їх для власної ситуативної матеріальної чи політичної вигоди» [10, с. 279].

Але практична реалізація принципів демократичної трансформації, зокрема, у посткомуністичних країнах, виявила певну непередбачуваність стосовно досягнення бажаного результату. Посттоталітарний перехід у них не завжди мав лінійний характер і завершується побудовою консолідованої демократії. Введення деяких інститутів демократії, а саме, виборності, багатопартійності, парламентаризму часто мало наслідки, протилежні очікуванім: бюрократизацію влади, аморфність соціально-політичної структури, різке розшарування, корупція в органах влади, здавалося б, сформованих на демократичній основі, змішуванням влади і бізнесу тощо. У підсумку відбувалися повернення до авторитарного режиму або встановлення псевдодемократії з наявністю деяких формальних атрибутів демократії (виборність, багатопартійність) зі збереженням в основному недемократичного режиму. Незавершеність процесів демократизації, особливо в разі їхнього затягування, також зумовлювала створення недемократичного режиму, оскільки у людей часто виникають апатія і скепсис стосовно демократії взагалі, оскільки вони не отримують реальних важелів впливу на владу.

Найчіткіше такі тенденції демократичних переходів проявляється у колишніх соціалістичних країнах. Їхня специфічність дає підстави сформулювати окрему концепцію посткомуністичних трансформацій. Особливості переходів такого типу в різних країнах намагався врахувати З. Бжезінський.

Зокрема, вчений виділив такі фази. Перша (1 – 5 років) передбачає втілення основ демократії: ліквідацію однопартійної держави, створення перших демократичних об'єднань і рухів. Друга (3 – 10 років) характеризується прийняттям нової конституції та виборчого законодавства, проведенням на його основі виборів, формуванням нової політичної еліти. Третя (5 – 15 років) включає утворення стабільних демократичних інститутів, закріплення основних інституційних результатів демократизації [1, с. 6-7]. Необхідно підкреслити, що успішність цього процесу зумовлюватиметься його органічним поєднанням з реформуванням економічної системи. Спираючись на практичний досвід країн Центральної і Східної Європи, Бжезінський запропонував досить саме такі часові рамки посткомуністичного переходу.

Інший підхід передбачає таку періодизацію посткомуністичної трансформації. Своєрідною точкою відліку є укладення «свого роду пактів, що встановлювали правила гри на подальших етапах демократизації і надавали певні гарантії тим, хто програв». На їх основі відбуваються перші вільні і конкурентні вибори, перемогу на яких, як правило здобувають представники опозиції з програмами радикальних змін. «Але торжество останніх зазвичай бувало неповним, особливо якщо новій, демократично обраній, владі доводилося здійснювати болючі економічні реформи. Внаслідок масового невдоволення результатами таких реформ на наступних демократичних виборах («вибори розчарування») перевага опинявся вже на стороні не радикалів, а центристів – вихідців зі старої системи» [6, с. 68]. Тобто, в цих умовах перехід вже не має лінійного характеру.

Загалом саме посткомуністичні трансформації, як уже зазначалося, мали різновекторну спрямованість і не завжди завершувалися формуванням консолідованих демократій. Специфіка перехідних процесів у колишніх соціалістичних країнах характеризується рядом особливостей, які суттєво впливають на характер трансформаційних змін. Серед них найбільш визначними є такі: «характер докомуністичних традицій (цивілізаційних, культурних, політичних), наявність або відсутність в них демократичного досвіду; умови й обставини авторитарного розпаду; стан соціально-економічної, політичної, культурної сфер у відправних точках політичних трансформацій, перебіг процесів ерозії і розпаду авторитарних структур влади; стратегія, обрана ключовими політичними акторами в процесі транзиту; особливості зовнішнього середовища» [6, с. 74]. На цій підставі доцільно зробити висновок, що посткомуністичні трансформації завершувалися побудовою стабільних демократичних режимів в разі, коли суто політичні зміни органічно поєднувалися із системними реформами в інших сферах, зокрема, запровадження ринкової економіки; формування відкритої і мобільної соціальної структури з численними громадськими організаціями, спроможними впливати на владу; спрямування освіти в напрямку підготовки громадян – носіїв активістського і громадянського типу політичної

культури; створення розгалуженої системи масових комунікацій.

Коли такого поєднання не відбувалося, складалися різні моделі псевдодемократій у формі «застояних «гібридних» станів» [6, с. 69]. Його сутність достатньо ґрунтовно розкрив у своїй концепції «сірої зони» американський політолог Т. Карозерс. Країни, які належать до неї, уражені синдромом «безплідного плюралізму». За його умов «зазвичай існує деяка політична свобода, регулярно проводяться вибори і відбувається чергування при владі політичних угруповань, які дійсно відрізняються одне від одного» [2]. Загалом же така демократія є «поверхневою і проблематичною». Її недосконалість обумовлюється тим, що «політичні еліти сприймаються масовою свідомістю як корумповані, неефективні і егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючись при владі, вони тільки спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них». При цьому громадська думка в цілому є прихильною до демократії. Але політику в конкретній країні сприймає «як затхлу корумповану сферу панування еліти» [2]. За формальної демократії (з відносно вільними виборами) існує велика кількість невирішених суспільних проблем: «від злочинності і корупції до охорони здоров'я, освіти і добробуту суспільства в цілому» [2]. У системі влади встановлюється стан «дисфункціональної рівноваги», коли конкуруючі еліти по чергову змінюють одна одну при владі, при цьому залишаючись відокремленими від суспільства. Сама по собі владна система є стабільною, але зацикленою лише на власних проблемах.

Доводиться констатувати факт, що всі зазначені властивості посттоталітарних переходів досить чітко відображаються у сучасній Україні, (точніше сказати, протягом всього періоду її існування). Тобто, для неї властиві загалом усі ознаки, притаманні моделі «безплідного плюралізму». Невирішеність багатьох питань суспільного розвитку протягом перехідного періоду породила саме такий стан. Рамки статті не дозволяють виявити усі його характеристики. На думку авторів, найбільш визначальними аспектами політичних процесів пострадянської України у цьому контексті слід відзначити такі. Насамперед це проблема взаємодії влади і суспільства. Будь яка реальна повноцінна демократія спирається на суверенітет народу, зокрема, його невід'ємне право визначати напрями розвитку країни. За умов представницької демократії таке право означає здійснення впливу на процес ухвалення і реалізації відповідних владних рішень. «Якщо під цим кутом зору поглянути на історію України років незалежності, то побачимо, що особа перед лицем держави залишалась незахищеною і часто була змушена звертатись до не вповні законних або й зовсім злочинних способів задоволення своїх потреб та інтересів». «Але з іншого боку, серед пострадянських держав Україна стала однією з небагатьох кандидаток на подолання цієї негативної спадщини саме завдяки здатності громадянського суспільства відстоювати свої права та інтереси, у тому числі й своє право впливати на політику» [3].

Тобто, українська громадськість загалом здатна до активної політичної участі, контролю за діями влади. Необхідно створити необхідні конституційні умови для конструктивної форми такої участі. В цьому зацікавлені як громадяни, так і держава, оскільки підвищується рівень її легітимності. Натомість доводиться констатувати стан, коли відповідні механізми реалізовані не у повній мірі. Тому можна спостерігати численні акції прямої дії у силовій формі. А це не є демократичною практикою. «Єдиний шлях до порозуміння і громадянського миру – широка суспільна дискусія, в якій влада має не стільки повчати й розтлумачувати, скільки слухати й адаптуватися до вимог громадян» [3].

Ще одним аспектом розвитку посттоталітарної України, який суттєво впливає на процес трансформації є «політико-управлінська прокрастинація – відкладання (унікання) прийняття й реалізації важливих політичних і управлінських рішень. Це явище найчастіше зумовлюється відсутністю чіткого й збалансованого плану дій, а відтак – неготовністю, або ж небажанням суб'єкта, котрий має прийняти рішення, взяти на себе відповідальність за його наслідки» [11, с. 115]. Цікаво, що таке відкладання відбувається щодо питань, на які вже існує суспільна згода. Але вони так і залишаються невирішеними. Відсутність стратегічного бачення напрямів розвитку суспільства безпосередньо позначається на рівні трансформаційних процесів. Країна рухається хаотично без будь яких якісних змін. Небезпека цього явища несе у собі значні загрози. Не в останню чергу така ситуація зумовлюється станом політики, для якої характерні «корумпованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба фінансово-економічних і політичних груп за владу, споживацьке ставлення до володіння нею» [11, с. 114].

На тлі невирішених проблем виникає явище, яке досить спрощено тлумачить чинні проблеми і пропонує спрощені способи їх розв'язання. Це – популізм. Як ідеологія він апелює до найбільш невдоволених людей, до їх волі та інтересів в їхньому протистоянні з політичними елітами. Популізм уникає формулювання серйозних програм та пропозицій, заснованих на раціональній аргументації, звертається до емоцій, висуває обіцянки, які завідомо не можуть бути виконані [4]. Як технологія він є засобом маніпулювання людської свідомості, оскільки не пропонує реальних механізмів вирішення чинних проблем. Однією з вирішальних передумов популяризації популізму є неспроможність влади чітко реагувати на виклики. Збільшується її відчуженість від народу. Зростає загальна «недовіра, яка посилюється нескінченними обіцянками всіх політиків, котрі дивляться на політику як на вид спорту і намагаються перемагати, а не вирішувати проблеми. Вони обіцяють все більше і більше, а виконують з обіцяного все і менше і менше» [4]. Популізм набуває поширення саме у перехідні періоди, коли існує попит на швидке вирішення суспільних справ. Зрозуміло, що все залишається без змін. А апатія, дезорієнтованість і тотальна невіра людей щодо політики зростають.

Зазначені тенденції є лише частиною із великої кількості загальноукраїнських проблем. Але вони досить точно відображають сутність політичних процесів. Вони засвідчують факт, що посттоталітарна трансформація в нашій країні відбувається суперечливо і непослідовно. Демократична трансформація ще перебуває на етапі становлення. Окремі демократичні інститути створені, але не відпрацьований демократичний механізм їхнього функціонування. Існує політична конкуренція, але вона відбувається окремо від суспільства. Воно залишається відчуженим від політики. Для подолання такого стану речей і поглиблення демократизації необхідно здійснити заходи із забезпечення прозорості і зрозумілості політики. Крім того, громадськості мають бути надані реальні можливості для впливу на владу. Лише в такому разі буде досягнуто якісних змін в процесі побудови справжньої консолідованої демократії.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. 1994, 'Великі перетворення', *Політична думка*, №3, С. 5 – 15.
2. Карозерс Т. 2003 'Конец парадигмы транзита'. Доступно: <<https://cyberleninka.ru/article/n/konets-paradigmy-tranzita>>. [11 Березень 2015].
3. Колодій А. 2016 'Дилеми конституційного реформування в Україні (в контексті ліберально-демократичних цінностей і посткомуністичної трансформації)'. Доступно: <<https://political-studies.com/?p=1464>>. [27.01.2016]. [27 Січень 2016].
4. Колодій А. 2019 'Сучасна демократія і популізм: споріднені супротивники'. Доступно: <https://political-studies.com/?p=2240#_ftn1>. [25 Жовтень 2019].
5. Лінц Х., Степан А. 2003 'На шляху до консолідованих демократій' в *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*, ред. Д. Гузіна, «Ай Бі», Київ, С. 195-213.
6. Мельвиль А. 2004, 'О траекториях посткоммунистических трансформаций', *Полис*, №2, С. 64-75.
7. Пирожков С. І. & Майборода О. М., & Шайгородський Ю. Ж. (ред) 2016, 'Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь', ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ.
8. Пшеворски А. 2000, 'Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке', РОССПЭН, Москва.
9. Растоу Д. 1996, 'Переходы к демократии: попытка динамической модели', *Полис*, №5, С. 5-15.
10. Хантингтон С. 2003, 'Третья волна. Демократизация в конце XX века', РОССПЭН Москва.
11. Шайгородський Ю. Ж. 2018, 'Особенности здійснення суспільно-політичних реформ в Україні' в *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*, ред. О. О. Рафальський, О. М. Майборода, ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, С. 111-142.

References

1. Bzhezynskiy Z. 1994, 'Velyki peretvorennia', *Politychna dumka*, №3, S. 5 – 15.
2. Karozers T. 2003 'Konets paradigmy tranzita'. Dostupno: <<https://cyberleninka.ru/article/n/konets-paradigmy-tranzita>>. [11 Berezen 2015].
3. Kolodii A. 2016 'Dylemy konstytutsiinoho reformuvannia v Ukraini (v konteksti liberalno-demokratychnykh tsinnostei i postkomunistychnoi transformatsii)'. Dostupno: <<https://political-studies.com/?p=1464>>. [27.01.2016]. [27 Sichen 2016].

4. Kolodii A. 2019 'Suchasna demokratiia i populizm: sporidneni suprotivnyky'. Dostupno: <https://political-studies.com/?p=2240#_ftn1>. [25 Zhovten 2019].

5. Lints Kh., Stepan A. 2003 'Na shliakhu do konsolidovanykh demokratii' v U poshukakh pravylnoi paradyhmy: kontseptualni perspektyvy postkomunistychnoho perekhodu u krainakh Skhidnoi Yevropy, red. D. Huzina, «Ai Bi», Kyiv, S. 195-213.

6. Melvil A 2004, 'O traektoriyah postkommunisticheskikh transformatsiy', Polis, №2, S. 64-75.

7. Pyrozhekov S. I., Maiboroda O. M., & Shaihorodskyi Yu. Zh. (red) 2016, 'Tsyvilizatsiyni vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii: natsionalna dopovid', IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Kyiv.

8. Pshevorsky A. 2000, 'Demokratiya i rynek. Politicheskie i ekonomicheskie reformy v Vostochnoy Evrope i Latinskoj Amerike', ROSSPEN, Moskva.

9. Rastou D. 1996, 'Perehody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli', Polis, №5, S. 5-15.

10. Khantington S. 2003, 'Tretya volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka', ROSSPEN Moskva.

11. Shaihorodskyi Yu. Zh. 2018, 'Osoblyvosti zdiisnennia suspilno-politychnykh reform v Ukraini' v Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy, red. O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda, IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Kyiv, S. 111-142.